

ОПАНАСЕНКО Н. О.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри права
Національної безпеки
та правової роботи
(Військово-юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.61>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

У статті на основі сучасного психолого-правового аналізу та сьогоденної вітчизняної практики протидії військовим кримінальним правопорушенням розглянуто актуальні питання типології особи-злочинця військовослужбовця з урахуванням ціннісно-мотиваційного критерію та специфіки діяльності військових підрозділів. Зосереджено увагу на характеристиці його соціально-демографічних, психофізіологічних та кримінально-правових рис та властивостей. Досліджено структуру особистості злочинця, що включає ознаки, що дають морально-психологічну характеристику особи: цінності та норми, якими особа практично керується в своїй діяльності; характер і рівень потреб, стійка система мотивів поведінки, моральні навички і звички особи тощо; ознаки, що характеризують біологічні властивості такі, як інстинкти, потяги, фізіологічні потреби та особливості; ознаки, що характеризують психологічний стан особи та її психічні особливості, зокрема особливості відчуттів, наявність або відсутність психічних аномалій, вікові особливості психіки тощо. Підкреслюється, що психологія особистості злочинця-військовослужбовця має важливе практичне значення, оскільки допомагає встановити причини та умови військової злочинності, розробити ефективні прийоми своєчасного викриття військових злочинів та оптимальні заходи спеціального та індивідуального профілактичного впливу на його особистість. Вивчення особи злочинців надає можливість виявлення деяких закономірностей у поведінці обвинувачених під час слідства та в суді, що може бути використано слідчим при виборі тактики процесуальних і слідчих (розшукових) дій, сприяти найбільш повному встановленню невідомих обставин розслідуваної події, висуванню обґрунтованих версій про ймовірні мотиви вчинення протиправних дій, а також для наряду розслідування у конкретному кримінальному провадженні. Зазначається, що особа злочинця-військовослужбовця має суттєві особливості, зумовлені низкою соціально-психологічних чинників, що пов'язані зі специфікою військової діяльності та які лежать в основі мотивів протиправної поведінки. На безпосередній зміст мотивів військових злочинів впливають займана посада, на яку призначено військовослужбовця, його вік, тип нервової системи та інші вроджені й надбані індивідуальні особливості його особистості. На підставі цього розглянуто основні характеристики осіб, якими вчиняються кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, зокрема злочинців-військовослужбовців строкової служби, осіб, які вчиняють насильницькі військові злочини, корисливі кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення з необережності.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення, протидія, особа злочинця-військовослужбовця, психологічна структура військового злочину, криміналістична характеристика, психолого-правовий портрет.

Opanasenko N. O. Socio-psychological portrait of a criminal military serviceman

The article, based on modern psychological and legal analysis and the current domestic practice of combating war crimes, examines the topical issues of the typology of the person-criminal of a military serviceman, taking into account the value-motivational criterion and the specifics of the daily activities of military units. Attention is focused on the characteristics of its socio-demographic, psychophysiological and criminal-legal features and properties. The structure of the criminal's personality was studied, which includes signs that give the moral and psychological characteristics of the person: values and norms that the person is practically guided by in his activities; the nature and level of needs, a stable system of behavioral motives, moral skills and habits of a person, etc.; signs characterizing biological properties such as instincts, drives, physiological needs and features; signs characterizing the psychological state of a person and his mental features, in particular the features of sensations, the presence or absence of mental abnormalities, age-related features of the psyche, etc. It is emphasized that the psychology of the personality of a criminal military serviceman has an important practical significance, as it helps to establish the causes and conditions of military crime, to develop effective techniques for timely detection of war crimes and optimal measures of special and individual preventive influence on his personality. The study of the identity of criminals provides an opportunity to identify certain patterns in the behavior of the accused during the investigation and in court, which can be used by the investigator when choosing the tactics of procedural and investigative (search) actions, to contribute to the most complete establishment of the unknown circumstances of the investigated event, to put forward substantiated versions about probable motives committing illegal acts, as well as for the direction of investigation in specific criminal proceedings. It is noted that the personality of a criminal military serviceman has essential features determined by a number of socio-psychological factors related to the specifics of military activity and which underlie the motives of illegal behavior. The immediate content of motives for war crimes is influenced by the position held by a serviceman, his age, type of nervous system, and other innate and acquired individual characteristics of his personality. On the basis of this, the main characteristics of persons who commit criminal offenses against the established order of military service, in particular conscript military servicemen, persons who commit violent war crimes, self-serving criminal offenses and criminal offenses due to carelessness, are considered.

Key words: *war crime, counteraction, the identity of a criminal-military serviceman, psychological structure of a war crime, forensic characteristics, psychological and legal portrait of a criminal.*

Вступ. Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби становлять серйозну загрозу національній безпеці України. Вони суттєво впливають на обороноздатність держави, що набуває особливої значущості в сьогоденні умовах повномасштабної війни в нашій державі, перешкоджають ефективному використанню ресурсів, які виділяються для підтримання бойової готовності і боєздатності військових формувань, гальмують законодавчий процес щодо реформування Збройних сил України у цілому, через що втрачається престижність професії захисника Вітчизни.

Однією з причин, що вкрай негативно впливають на ефективність запобігання, розслідування та розкриття військових злочинів є відсутність належного уявлення про специфічні характеристики особистості злочинця-військовослужбовця, які мають значні відмінності від інших видів злочинців та їх соціально-психологічного портрету. Дослідження особи злочинця-військовослужбовця має важливе практичне значення, оскільки допомагає встано-

вити причини та умови військової злочинності, розробити ефективні прийоми своєчасного викриття військових злочинів та оптимальні заходи спеціального та індивідуального профілактичного впливу на його особистість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню загальних теоретичних проблем протидії військовій злочинності присвятили увагу такі науковці, як О.М. Артеменко, В.К. Грищук, В.В. Давиденко, С.І. Дячук, М.І. Карпенко, М.І. Мельник, О.М. Олійник, М.І. Панов, Є.Б. Пузиревський, М.М. Сенько та інші. Різні криміналістичні та психологічні аспекти проблематики особи злочинця розглядалися у наукових працях провідних вітчизняних вчених: П.Д. Біленчука, Т.В. Варфоломеевої, А.Ф. Волобуєва, М.В. Даньшина, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, В.П. Корж, М.В. Салтєвського, В.Ю. Шепітька та інших.

Постановка завдання – дослідження основних характеристик осіб, якими вчиняються кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби з урахуванням ціннісно-мотиваційного критерію та специфіки повсякденної діяльності військових підрозділів.

Результати дослідження. Вивчення особистості злочинця, його психологічних і моральних характеристик завжди знаходилося у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Ще свого часу відомий лікар-психіатр, засновник італійської школи кримінальної антропології Ч. Ломброзо одним із перших спробував ґрунтовно дослідити злочинні (соціально-психологічні) типи. Разом зі своїм послідовником Е. Феррі він розрізняв такі типи злочинців, як природжені, «злочинці внаслідок безумства», психопати та інші, які страждають психічними аномаліями, злочинці через пристрасть, випадкові та звичні типи. Таким чином, вчений дійшов висновку, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками [1; 2].

У сучасній криміналістичній науці під особою злочинця більшість науковців розуміють типову модель особистості людини, яка скоїла злочин, з притаманними їй біологічними, психологічними і соціальними властивостями, ознаками, що беруть участь у процесі детермінації механізму злочину, зумовлюють особливості його відбивних можливостей та процесу слідоутворення і разом з тим відчують на собі й відображають вплив інших осіб, предметів і процесів, що взаємодіють з ними. Так, вивчення особи злочинців надає можливість виявлення деяких закономірностей у поведінці обвинувачених під час слідства та в суді, що може бути використано слідчим при виборі тактики процесуальних і слідчих (розшукових) дій, а також для наряду розслідування у конкретному кримінальному провадженні [3, с. 200]. Р.С. Белкін, говорячи про виняткове значення вивчення характеристики особистості злочинця, зазначав, що ця обставина дає можливість визначити коло осіб, серед яких можуть перебувати злочинці; окреслити версії; встановити мету, мотив, спосіб скоєння та приховування кримінального правопорушення, а також місцезнаходження об'єктів, які розшукуються [4, с. 191].

Певний інтерес становить дослідження особи злочинця з позиції кримінологічної науки. Так, вітчизняний вчений І. М. Даньшин зазначає, що поняття особистості злочинця необхідно розглядати як: а) особистість індивіду, котрий вчинив конкретний злочин; б) особистість окремих категорій (видів) злочинців (наприклад, убивць, хабарників та ін.); в) особистість злочинця взагалі [5, с. 84]. З огляду на це у науковій літературі справедливо підкреслюється, що безпосередні причини й витоки винної поведінки правопорушників завжди лежать в особистості людини, яка вчинила правопорушення. Ніякі зовнішні обставини не можуть бути визначальними причинами протиправного діяння, якщо вони не стали внутрішніми детермінантами людської діяльності [6, с. 9].

Особа злочинця-військовослужбовця має суттєві відмінні особливості, зумовлені низкою соціально-психологічних чинників, що пов'язані зі специфікою військової діяльності та які лежать в основі мотивів протиправної поведінки. Насамперед, до таких належать: тривалий час перебування особи в замкнутому, здебільшого однополюсному просторі, обмежена контактність соціальної групи міжособистісного спілкування, висока психоло-

гічна напруженість та великі фізичні навантаження протягом тривалого часу, наявність негативних традицій у військовому колективі та відсутність свідомої дисципліни в окремих військовослужбовців, а також сувора організація військового порядку та повсякденного побуту у цілому, що зазвичай поєднується з обмеженням вільного часу і дозвілля та, як правило, призводить до створення незадовільного соціально-психологічного клімату у військовому підрозділі. Тож мотиви вчинення військових кримінальних правопорушень залежать від тих нагальних потреб, прагнень та бажань, які обумовлюються військовим середовищем, знаходженням особи в певній системі військових відносин. На безпосередній зміст мотивів військових злочинів впливають займана посада, на яку призначено військовослужбовця, його вік, тип нервової системи та інші вроджені й надбані індивідуальні особливості його особистості.

Так, для особи злочинця-військовослужбовця строкової служби найбільш характерні мотиви, спричинені потребами примітивно-побутового та природного характеру, тобто ті, які властиві людині в силу її біологічної будови та пов'язаних у зв'язку з цим механізмів функціонування фізіологічних систем організму. Значне місце в мотивації таких осіб посідає розвинена потреба до спиртних напоїв та наркотичних засобів, у результаті чого виробляється звикання, статеві потреби, що нерідко слугують спонукаючим чинником до вчинення самовільного залишення частини або місця служби, порушення правил несення бойового чергування тощо, тобто мають більш ситуативний характер.

Водночас, певна кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних із самовільним залишенням військовослужбовцем-строковиком місця служби є наслідком переважання нестатутних відносин у військовій частині. Як підкреслюють В.Є. Емінов та І.М. Мацкевіч, особи, які піддаються злочинним посяганням під час порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, в залежності від своїх фізичних, морально-вольових якостей і конкретної життєвої установки, обирають для захисту один із можливих способів: повідомлення командуванню, правоохоронним органам, батькам про факти нестатутних і посадових правопорушень; фізичну відсіч кривдникові; самовільне залишення частини або місця служби тощо. У загальній сукупності 28% постраждалих заявили, що в перші дні після побиття у них були думки про втечу [7, с. 154–155]. Досить часто доведений знущаннями солдат, перебуваючи під постійним морально-психологічним тиском, наважується вбити своїх кривдників або навпаки виявляє схильність до самогубства.

У зв'язку з цим особі, яка самовільно залишила військову частину або місце служби властиві ознаки потерпілого військовослужбовця. В якості найбільш соціально значущих рис особистість потерпілого від насильницьких посягань, викликаних насадженням негативних традицій «дідівщини», характеризується такими рисами: незавершеність становлення особистості і психіки; слабкий фізичний та недостатній інтелектуальний розвиток; наявність у поведінці особливостей, які сприймаються оточуючими військовослужбовцями як відхилення від норми і викликають негативну реакцію; замкнутість або спілкування у вузькому колі; непристосованість до самостійного життя і надія на допомогу батьків (на побутовому рівні це називається «мамин синочок»); більш молодий в порівнянні із старшими вік; належність до темпераменту, що найменше підходить до умов військової служби [7, с. 188; 8, с. 66; 9, с. 11–12; 10; 11]. Обов'язковою умовою виникнення і укорінення нестатутних відносин у військовому колективі є створення постійної морально-психологічної напруги, яка накопичується на основі страху перед фізичними розправами, побоювань отримати характеристику слабого і «стукача» та інстинкту самозбереження.

Головною особливістю особи злочинця, який чинить насильницькі військові злочини є несформована, а тому нестійка психіка молодої людини, спотвореність чи дефективність її правосвідомості та емоційна нестійкість, що сприяє виникненню різного роду міжособистісних протиріч у середині військового колективу. Для таких осіб є характерним крайній егоцентризм, участь у неформальній армійській структурі, неповага до загальнолюдських цінностей, стереотипізованість асоціальних поведінкових навичок та почуття помсти. Переважна більшість злочинців має низький освітній і культурний рівень. З іншого боку,

правопорушенню можуть сприяти такі зовнішні чинники, як приховування наявних фактів нестатутних взаємин з боку офіцерського складу командної ланки, організація слабого рівня дисципліни

та наявність атмосфери безкарності у військовому підрозділі, виникнення у військовій частині масових заворушень тощо. Загалом до ознак, що характеризують злочинців насильницьких військових кримінальних правопорушень є поширеність соціально збочених потреб, які мали місце до вступу на військову службу та аморальність способів задоволення своїх прагнень та інтересів.

У соціально-психологічному портреті зазначеної категорії осіб можна виокремити такі традиційні типи злочинів-військовослужбовців, як: випадкові, які вчиняють проти-правні дії під впливом гострих емоційних переживань, що є своєрідною реакцією на заздалегідь непередбачені конфліктні ситуації, що виникли раптово; стійкі, які характеризуються зневажливим ставленням до військової служби та статутних вимог, постійною конфліктною поведінкою, спрямованою на людей здебільшого з низькою волею до протидії їхнім діям та мають непохитний стереотип підтримання свого уявного авторитету в оточуючому середовищі; злісні, які відрізняються наявністю аналогічного чи іншого злочинного досвіду, раніше вчинені ними злочинні дії насильницького характеру залишилися латентними.

Що ж до злочинців-військовослужбовців, які вчиняють корисливі кримінальні правопорушення, слід зазначити, що в основі їх мотивації першочергове місце займають жага до особистого збагачення, невідкладне задоволення матеріальних потреб близьких осіб та використання тих чи інших переваг посадового становища у власних цілях (корупційний патронаж, бажання уникнути відповідальності, надання посад родичам або знайомим, кар'єризм тощо). За своєю службовою посадою такі особи найбільш часто належать до керівної ланки і командного складу та наділені контрольно-наглядовими, організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями. Головна відмінна їх ознака полягає в тому, що вони наділені правом віддавати підлеглим офіційні доручення, розпорядження та накази і вимагати їх виконання. Здебільшого це чоловіки старшого віку (від 30 років), які мають високий освітній рівень та значний соціальний досвід. Для них досить типовими є прагнення до почуття влади над людьми, ігнорування прав та інтересів інших осіб, психологічна стійкість до екстремальних умов та непередбачених ситуацій. Закономірним для таких осіб є й наявність корупційних зв'язків з представниками державних органів та тісні зв'язки з криміналітетом. Злочинці серед командно-керівного складу – це люди, які вже сформовані як особистість, у багатьох випадках мають можливість обирати бажане місце служби, найбільш вільно використовувати власне дозвілля, в цілому не мають багатьох обмежень, що є у військовослужбовців, які проходять строкову службу. До числа індивідуально-психологічних рис слід віднести зарозумілість в поведінці, презирливе ставлення до оточуючих, що супроводжується грубістю й образливою поведінкою щодо своїх підлеглих, ставлення своїх особистих інтересів понад усе.

Деякі специфічні особливості має соціально-психологічний портрет злочинів-військовослужбовців, які вчиняють кримінальні правопорушення з необережності (втрата військового майна, порушення правил поводження зі зброєю, експлуатації військової техніки тощо). Для цієї категорії злочинців характерні легковажне та безвідповідальне відношення до встановлених правил і вимог військової служби, переоцінка власних можливостей, коли військовослужбовець-правопорушник хоча і передбачає настання певних суспільно небезпечних наслідків, **але легковажно** розраховує на їх відвернення завдяки наявним у нього навичкам або взагалі не передбачає можливості настання таких наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити. Умовами, що сприяють мотивації вчиненню таких правопорушень, можуть бути слабка професійна, у тому числі психологічна підготовка для роботи зі складною військовою технікою в екстремальних умовах, недоліки в організації здійснення контрольно-перевірочних заходів, перебування у стані алкогольного сп'яніння, фізична, розумова або емоційна перевтома.

Висновки. Отже, насправді дієва протидія та запобігання військовим злочинам залежать від знання реального соціально-психологічного портрету злочинця. Вивчення та врахування всіх елементів, що входять до його структури буде сприяти найбільш повному встановленню невідомих обставин розслідуваної події, висуванню обґрунтованих версій про ймовірні мотиви вчинення протиправних дій, вибору тактики допиту конфліктної ситуації та напрямку подальшого розслідування кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Фэрри Э. Уголовная антропология и социализм. *Проблемы преступности*. Харьков, 1924. Сб. 2-й. С. 31–32.
2. Ломброзо Ч. Преступный человек : пер. с итал.; вступ. ст. К. Ковешникова. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: МИДГАРД, 2005. 876 с.
3. Лужецька О.Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики вимагання, пов'язаного із застосуванням насильства над потерпілим. *Науковий вісник Національного університету Державної податкової служби України (економіка, право)*. 2013. № 4. С. 196–201.
4. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т. 3. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР, 1979. 407 с.
5. Даньшин И. Н. О методологической роли особенного и отдельного в криминологии. *Проблемы правоведения*. 1987. Вып. 48. С. 79–86.
6. Ратинов А.Р. Психологическое изучение личности преступника. Москва: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. 77 с.
7. Эминов В. Е., Мацкевич И. М. Преступность военнослужащих: исторический, криминологический, социально-правовой анализ. Москва: Пенатес-Пенаты, 1999. 351 с.
8. Тищенко Ю.В. Методика розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від військової служби: дис... доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». Одеса, 2021. 222 с.
9. Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления при помощи криминалистических экспертиз и исследований. Москва: Высшая школа МВД СССР, 1970. 45 с.
10. Карпенко М.І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання: посібник / за заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ: ВД Дакор, 2013. 472 с.
11. Артеменко О.М. Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження: монографія; наук.ред. В.В. Голіна. Харків: Право, 2019. 224 с.

